

”נבון תחבולות יקנה”: ההקדמה ושירי הכתיחה לשתי גרסאותיו של ספר שקל הקודש ליוסף קמחי*

נילי שלו

דברי מבוא

התמונה הרב גונית של ההיסטוריה האינטלקטואלית היהודית בדרום צרפת בימי הביניים, על יצירתה התרבותית העשירה, הילכה קסם על חוקרים רבים. יהדות פרובנס של ימי הביניים מתוארת אצלם כאילו הגיחה לפתע לזירה, ונתגלתה במלוא תפארתה במחצית השנייה של המאה השתיים-עשרה. מנקודת מבטו של איזדור טברסקי, למשל –

במאות המוקדמות, פרובנס היא בגדר ”עילגת”, כמעט אילמת [...] לבד ממידע קלוש על חכמים פרובנסליים אחדים אין בדינו שרידים ספרותיים או יצירות מופת של מלומדים [...] פרובנס הייתה בעמדת המתנה, מתכוננת להופעת הבכורה הספרותית שלה בסוף המאה האחת-עשרה ותחילת המאה השתיים-עשרה.¹

תקופה זו מסמנת את תחילתו של רנסנס אמתי מבחינת הלימוד ורכישת הידע בקרב יהודי דרום צרפת, רנסנס שהתאפיין בהתפתחויות מרחיקות לכת בתחומי לימוד רבים ומגוונים כהלכה, דקדוק, פרשנות תנ”ך ותלמוד, שירה, קבלה ופילוסופיה. בתקופה זו פעלו בפרובנס יוצרים ברוכי כישרון וידועי שם, שעמם נמנו גם מלומדים אנדלוסים שעקרו מספרד לפרובנס ונשאו עמם את השכלתם החילונית ואת שליטתם בערבית למקום מושבם החדש. פליטי ספרד שהגיעו לפרובנס עם מטענם הרוחני העשיר באמצע המאה

* הציטוט הוא מתוך ההקדמה של יוסף קמחי לספר שקל הקודש. מאמר זה מבוסס על חלקים מתוך עבודת הדוקטור שלי: נילי שלו, ”חכמה תחייה את בעליה”: שקל הקודש ליוסף קמחי וספרות הפתגמים והמשלים העברית בימי הביניים”, בהנחיית פרופ' ישראל לוי, העתידה לראות אור בקרוב באוניברסיטת תל אביב.

1 Isadore Twersky, "Aspects of the Social and Cultural History of Provençal Jewry", H. H. Ben-Sasson and S. Ettinger (eds.), *Jewish Society Through the Ages*, London [1968] 1971, p. 191 (כל התרגומים הם שלי, נ"ש, אלא אם כן מצוין אחרת).

השתיים-עשרה, "הטביעו את חותמם [...] על נשמתה של יהדות פרובנס"² והביאו למפנה בחיי הרוח והתרבות שלה.

ר' יוסף קמחי (ריק"ם, 1105-1170 לערך) – מתרגם,³ בלשן,⁴ פרשן מקרא,⁵ פולמוסן דתי,⁶ פייטן⁷ ומשורר, היה אחד המשכילים שנטשו את ספרד מפאת רדיפות המונחון באמצע

- 2 בנימין זאב בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים 1985, עמ' 21. על התמורות התרבותיות שהתחוללו בפרובנס בעת ההיא ועל החלק החשוב של חכמי ספרד שהיגרו לפרובנס בתמורות אלו, ראו מאמרו המקיף של יום טוב עסיס, "גלות ספרד אשר בפרובנס": על מהפכה תרבותית ודתית ביהדות פרובנס במאות הי"ב והי"ג", היסטוריה יודאיקה 7 (תש"ע), עמ' א-מח.
- 3 המתיישבים החדשים שהגיעו מספרד ונקלטו בפרובנס כוננו מפעל תרגומים שהיה אחד הגורמים העיקריים לשינוי פניה של יהדות פרובנס. מלומדים אלו פתחו את השער לתרבות הערבית והיהודית-ערבית בעבור יהודי פרובנס שוחרי הדעת שנבצר מהם לקרוא חיבורים ערביים בשפת המקור, ואפשרו להם גישה לאוצרות הידע הערביים. יוסף קמחי וכן דורו יהודה אבן תיבון (יליד גרנדה) היו בין חלוצי המפעל התרגומי הזה. על מהלכיה של תנופת התרגומים הזאת ועל פעילותם הנמרצת של הקמחים והתיבונים וצאצאיהם במסגרתה, ראו Twersky, הערה 1 לעיל, עמ' 196-202. יוסף קמחי תרגם את חזונו הלבבות לבחיי אבן פקודה בשלמותו. מן התרגום נותר בידינו רק קטע מן השער השביעי – שער התשובה.
- 4 יוסף קמחי חיבר שני חיבורים חשובים בתחום הלשון ובהם קנה לו שם: ספר זכרון, שהוא חיבורו הדקדוקי החשוב ביותר (ראו ספר זכרון, בנימין זאב בכר [מהדיר], [ברלין תרמ"ח] ירושלים תשכ"ח), וספר הגלוי (ראו ספר הגלוי, היגרי יוחנן מאתיאוס [מהדיר], ברלין 1887). כמו לחיבורי אברהם אבן עזרא (שהגיע אף הוא לפרובנס באותה עת ושהה בה), לחיבוריו הפילולוגיים המדעיים של ריק"ם נודעה חשיבות יתרה וזכות ראשונים בין הספרים שנכתבו עברית לאחר צמיחתו ושגשוגו של מדע הלשון (מאו ימי יהודה חיגי' [ספרד, המחצית הראשונה של המאה העשירית]). אך יתרונו של קמחי בכך שבכאור להציג בעייתיות לשונית זו או אחרת הוא מציג חקירה דקדוקית מעמיקה והבחנות בלשוניות מדויקות. כתביו מצטיינים בסגנון בהיר וקולח (אם גם מליצי), לשונו קלה ומוכנת והמינוח הדקדוקי שלו מגובש ובהיר.
- 5 יוסף קמחי, שהיה ממייצגיה הבולטים של פרשנות המקרא היהודית שהתפתחה בפרובנס, ייסד אסכולה חדשה בחכמת הלשון ובפרשנות המקרא. ראו למשל משה צבי סגל, פרשנות המקרא: סקירה על תולדותיה והתפתחותה, ירושלים 1952, עמ' פו. ייחודה של הפרשנות הזאת היה בנטייה לדרך הפשט ובשילוב חקירה דקדוקית של לשון הכתוב. פרשנותו של יוסף קמחי התאפיינה בשילוב של ידע דקדוקי נרחב, היא נכתבה בבהירות וברוח רציונליסטית וחתרה במובהק לניתוח המתמקד בפשט הטקסט המקראי. ככל הנראה, הקיף יוסף קמחי בפירושו את כל ספרי המקרא. על ספריו של יוסף קמחי בפרשנות המקרא – הספרים שאבדו, הספרים הספונים עדיין בכתבי יד ואלו שנדפסו – ראו יעקב גיל, "ספריו של רבי יוסף קמחי בפרשנות המקרא וגורלם", בית מקרא כ, ג (תשל"ה), עמ' 370 ואילך. במאמר זה מפורטות גם המובאות מפירושו של יוסף קמחי למקרא שציטטו פרשנים אחרים, וגם המובאות שציטט קמחי עצמו בספריו האחרים.
- 6 ספר הפולמוס היחיד שחיבר קמחי – ספר הברית, עניינו ויכוח עם הנצרות וסנגוריה על היהדות, והוא מעין ספר הדרכה למזדמנים לויכוח עם הנוצרים (ראו ספר הברית וויכוחי רד"ק עם הנצרות, אפרים תלמג' [מהדיר ומעיר], ירושלים 1974). לדעת הביבליוגרפים ספר הברית הוא כנראה ספר הוויכוח האנטי-נוצרי הראשון מסוגו שנכתב באירופה, והוא השפיע על עיצוב דרכי הוויכוח של חכמי הדורות הבאים.
- 7 על פעילותו הפייטנית של יוסף קמחי, ראו בנימין בר-תקוה, פיוטי ר' יצחק השני, רמת גן 1996, עמ' 23, ובנימין בר-תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני, באר שבע 2009, עמ' 28-29.

המאה השתיים-עשרה ועקרו לפרובנס. הוא התגורר ופעל בנרבונה, ונמנה עם מפיצייה הבולטים של התרבות הספרדית בדרום צרפת. מקצת החוקרים סבורים כי אף על פי שהפגין בקיאות ניכרת במלאכת השיר, הרי העיסוק בשקילה ובחריזה היה עניין משני בעבורו, ובעיקר היה פעיל, כשאר בני משפחתו, בתרגום מערבית לעברית, בחקר הלשון ובפרשנות המקרא.⁸ בשורות אלו אסב את תשומת הלב אל יוסף קמחי המשורר דווקא, ואל חיבורו העיקרי בתחום השירה – שקל הקודש.

מטרת המאמר הזה היא להציג את ההקדמה של ריק"ם לשקל הקודש ולפרסם אותה על שני נוסחיה, לרבות שירי הפתיחה, בפעם הראשונה, על פי תשעה כתבי יד הנמצאים ברשותנו,⁹ בניקוד מלא ובלוויית אפראט מדעי ובו חילופי נוסח וביאורים. הדיון הקצר הנלווה לפרסום זה יציג בקווים כלליים את אופיין של שתי הגרסאות של קמחי לשקל הקודש בכלל ושל ההקדמות בפרט, ויעמוד על ההבדלים ביניהן.¹⁰ בין השאר, אבקש לקבוע בדיון הזה את קדימותה של הגרסה הקצרה ולהצביע על המניעים האפשריים שהביאו את הריק"ם לנסח את ההקדמה מחדש בגרסה השנייה.

ספר שקל הקודש

ספר שקל הקודש, פרי מורשת התרבות היהודית-ספרדית, הוא אוסף משלי חכמה ומוסר המעוצבים כשירים שווי-חרוז ושקולים במשקל כמותי. השירים תמציתיים ובני מספר מצומצם של בתים, והם מכונסים בשערים לפי ענייניהם המשותפים. ספר זה, שהוא מתחום ספרות החכמה בעלת המגמה המוסרית, משתייך לענף הספרותי שקנה לו מקום נכבד ועצמאי בעולם שירת החול העברית: משלים ואמרות מוסר המעוצבים בחרוז ובמשקל, ובקצרה – שירי משל.¹¹ הספר כתוב ברוח הקובץ החשוב שנתחבר בספרד למעלה ממאה

לרשימת פיוטים של קמחי ראו אליעזר לייזר לנדסהוט, עמודי העבודה, (הוסיף את מפתח הפיוטים ל' לוונשטיין), [ברלין 1862-1857] ניו יורק תשכ"ה, עמ' 90 ואילך; ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ד, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג, עמ' 407-408 ואצל ליאופולד צונץ, שברשימתו מופיעים רק שישה פיוטים של קמחי, Leopold Zunz, *Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 460.

8 ראו, למשל, חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ערך והשלים עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 428. על יצירתו הספרותית של ריק"ם ומגוון חיבוריו ראו שמעון אפנשטיין, "מחקרים על ר' יוסף קמחי", עיון וחקר, מגרמנית: צבי בר מאיר וחיים לשם, ירושלים 1976, עמ' 134-139; אפרים תלמג', פירושים לספר משלי לבית קמחי, אפרים תלמג' (מהדיר), ירושלים 1990, המבוא, עמ' יא-טז.

9 יש בדינו עוד שני כתבי יד מאוחרים המכילים קטעים מן החיבור הזה, אך משום שהם כתבי יד מאוחרים (מהמאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה) אמנע מלהסתמך עליהם כאן, ומכל מקום, חסרים בהם ההקדמה ושירי הפתיחה המעניינים אותנו.

10 עוד על שתי הגרסאות של שקל הקודש – על ההבדלים ביניהן, על נסיבות השינויים שחלו בהן ועל שיעור תלותן במבחר הפנינים המיוחס לשלמה אבן גבירול (בלוויית נתונים מספריים) – ראו בעבודת הדוקטור שלי, נ"ש, ההערה המסומנת בכוכבית לעיל.

11 ספרות המשלים העברית קיבלה תנופה מיוחדת במגעה עם הערבים, שאצלם רווחו אוספים גדולים וידועים של משלים. השירה העברית הספרדית השתמשה במצאי העשיר של ליקוטי המשלים ואמרות

שנה לפניו – בן משלי לשמואל הנגיד (993–1056), וכפי הנראה, הריק"ם הלך בעקבותיו.¹² ספר שקל הקודש שנכתב בפרובנס במאה השתי-עשרה, היה חלק מן הפריחה המרשימה ורבת הפנים של התרבות היהודית בפרובנס שדובר בה לעיל, והוא אחד מנציגיה של סוגה ספרותית ותיקה שזכתה כאן להבלטה מחודשת.

שתי הגרסאות של שקל הקודש

בחינה מדוקדקת של כתבי היד הנמצאים ברשותנו (מן המאה השלוש-עשרה ואילך) מעלה כי קמחי חיבר את שקל הקודש בשתי גרסאות השונות זו מזו באורכן (המוקדמת קצרה יותר), בחלוקה לשערים ובנוסח ההקדמה שהקדים לכל אחת מהן (להלן נוסח א ונוסח ב). בשתי הגרסאות, בסופו של כל שער, קמחי מציב, על פי שיטת ה"סימנים",¹³ מכתם סיכום, ובו צמד חרוזים הומונימים (צימודים שלמים): החרוז הראשון מרמז לנושא השער, והשני (בגימטרייה של מילת החרוז) – למספר בתי השיר שבו. משום כך המכתמים החותמים את השערים שונים מגרסה לגרסה. חשוב לציין כי השערים העוסקים בנושאים זהים בשתי הגרסאות, ושקצתם אף נושאים כותרות זהות, מסתיימים במכתמי צימודים אחרים גם במקרים הספורים שיש בהם מספר שווה של בתי שיר (אם כי יש שתיבת הסיום, והיא בלבד, זהה בשני שירי הסיום). מכאן יש לשער שקמחי היה מעוניין לשוות לגרסה השנייה סגנון אחר לחלוטין.

בגרסה הראשונה עשרים ושניים שערים, כמספר אותיות האלפבית העברי, לפי נימוקו של המחבר בהקדמה: "כחשבון האותיות של התורה" (ראו להלן הקדמת נוסח א). בגרסה זו כ-904 בתי שיר. הגרסה השנייה ארוכה מקודמתה, יש בה שלושים ותשעה שערים ובהם כ-935 בתי שיר. בגרסה זו קמחי אינו מרמז בהקדמתו על מספר השערים. הגרסה השנייה כוללת את חלק הארי של המכתמים שבגרסה הראשונה.¹⁴ כך הדבר גם בעניין הנושאים

החכמה בספרות הערבית ועיצבה על פיהם את סוג ספרות החכמה המיוחד לה. ישראל לוי, העומד בהרחבה על מגוון תבניותיה של סוגת הספרות הזאת, מציין כי משוררים עבריים שהביאו את שלל הרעיונות האלה אל תחומי התרבות והשירה העברית, הרבו לכתוב שירי חכמה בתבניות מיניאטוריות מרוכזות בנות מספר מזערי של בתי שיר. למהלך הזה משתייך גם יוסף קמחי (ישראל לוי, מעיל תשבץ: הסוגים השונים של שירת החזל העברית בספרד, ג, תל אביב 1995, עמ' 57-59); ועיינו אצל עזרא פליישר, משלי סעיד בן באבשאד, ירושלים 1990, עמ' 28-30.

12 ראו עזרא פליישר, תולדות השירה, הערה 8 לעיל, עמ' 430, הערה 19. אם כי בניגוד לשירי שקל הקודש, שירי בן משלי מכונסים בפרקים באופן שרירותי, לפי סדר האלפבית של המילים הפותחות אותם ולא על פי נושאים. לפיכך אפשר למצוא אצל הנגיד מכתמים בנושאים שונים המקובצים באותו הפרק, ולעתים אף מופיע נושא מסוים בכמה וכמה פרקים.

13 על שיטת ה"סימנים" ראו חיים שירמן, לתולדות השירה והדרמה העברית, א, ירושלים 1979, עמ' 402-403 (הוא דן בהם שם במסגרת חידושי של אברהם הברדשי ופרובנס, המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה), וראו את הגדרתו של עזרא פליישר, תולדות השירה, הערה 8 לעיל, מילון מונחים, עמ' 693. וראו גם בעת האחרונה (על המכתמים החותמים את שירי ספר הענג למשה אבן עזרא): אהרן דותן ונאסר בסל, "שירי הסיכום", פתרון ה"ענג" מאת אלעזר בן זלפון, א, אהרן דותן ונאסר באסל (מהדירים), ירושלים 2011, עמ' 34-35.

14 בגרסה השנייה אפשר למצוא כשבעה-עשר מכתמי שיר שלא נרשמו בגרסה הראשונה (והם אינם

הבאים לידי ביטוי בשערים, אם כי תכופות שינה קמחי את כותרות השערים (בגרסה השנייה הוא נוטה לפרק את כותרות השערים הארוכות וליצור שער חדש ומיוחד לכל נושא המוזכר בכותרת המקורית). לאור הנאמר לעיל, מסתמנת חלוקה לשתי קבוצות ברורות של כתבי היד, כל קבוצה מאגדת בתוכה את כתבי היד המייצגים את אחד משני הנוסחים של הספר (ראו להלן ברשימת כתבי היד). בסופם של שני כתבי יד מתוך הקבוצה המייצגת את נוסח ב מובא במלואו שיר תלונה אישי של ר' משה אבן עזרא: "אני גבר"¹⁵.

בהתייחסם לסדר כתיבתן של שתי הגרסאות של שקל הקודש, החוקרים מניחים כי נוסח ב הוא הגרסה המאוחרת (אם כי בדרך כלל הם אינם מנמקים את הקביעה הזאת).¹⁶ ככול הנראה, התגבשה השערה זו על סמך העובדה שבגרסה השנייה הוסיף קמחי מספר לא מבוטל של בתי שיר ואף הגדיל את מספר השערים, וכן לאור הסברה שהתיקונים הרבים, התוספות וההשמטות שערך בגרסה זו, נועדו במידה רבה לקרב את ספרו למבחר הפנינים שהוא המקור העיקרי לפתגמי, כפי שהוא מעיד בהקדמה לגרסה השנייה (ראו להלן). נוסף על כך, בשני כתבי יד המייצגים את נוסח א או מוצאים תיקונים והשלמות בהקדמה על פי נוסח ב (ומעולם לא להפך, ראו להלן),¹⁷ מכאן שנוסח ב הוא, קרוב לוודאי, המאוחר והעדכני יותר.

מהדורת הרמן גולאנץ

מהדורה יחידה בדפוס של שקל הקודש יצאה לאור בידי הרמן גולאנץ ב־1919 בלונדון, ובה גם תרגום לאנגלית.¹⁸ החוקרים קיבלו את המהדורה הזאת במאור פנים, הם ברכו על

כוללים, כמובן, את שירי הצימודים החותמים את השערים, שמספרם בגרסה השנייה גדול יותר בשל ריבוי שעריה). כמו כן, מוצאים בה (אם כי לעתים רחוקות) שורות שיר נוספות בתוך מכתם זה או אחר המשותף לשתי הגרסאות, שאין להן זכר בגרסה הראשונה. עם זאת, אף על פי שהגרסה הראשונה קצרה מן השנייה, אפשר למצוא בה מכתמים, כשלושה־עשר במספר, שלא נרשמו בגרסה השנייה (כנראה הושמטו). כצפוי, מספרם של כל המכתמים האלה משתנה מעט בכתבי היד השונים. נוסף על כך, בשלושה מקרים נרשמו מכתמים זהים בשתי הגרסאות בשערים אחרים.

15 משה אבן עזרא, שירי החזק, א, חיים בראדי (מהדיר), ברלין תרצ"ה, שיר קפ, עמ' קעח.
16 ראו, למשל, יעקב גיל, "דברים אחדים על הספר 'שקל הקודש' לר' יוסף קמחי", עיון ומעש, ב, חיפה 1981, עמ' 151; עזרא פליישר, תולדות השירה, הערה 8 לעיל, עמ' 430, הערה 19; Alexander Marx, "Gabirol's Authorship of the Choice of Pearls and the Two Versions of Joseph Kimchi's Shekel" *Hakodesh, Hebrew Union College Annual* 4 (1927), p. 438 (ומאוחר יותר [שם, עמ' 448, הערה 53] הוא מביא חיזוק להנחתו זו). אפרים תלמג' עומד על התלבטויות נפוצות מסוג זה באשר לכתבים מימי הביניים בכלל ומעיר כי לא פעם עברו המחברים עצמם על יצירותיהם, "ברצותם האריכו וברצותם קיצרו. ואין אנו יודעים תמיד איזו היא המהדורה המוקדמת ואיזו היא המאוחרת – המורחבת או המקוצרת" (פירושים לספר משלי, תלמג' [מהדיר], הערה 8 לעיל, עמ' ג).

17 בכתב יד אחד נערכו תיקוני ההקדמה בשולי הדף בידי מעתיק מאוחר, ובאחר שולבו ההשלמות בגוף ההקדמה בידי אותו המעתיק עצמו. על התיקונים והתוספות בהקדמות של כתבי היד האלה ראו בהערות 21, 22 להלן. וראו גם רשימת כתבי היד, הערות 37, 38 להלן, ובמדור חילופי הנוסח.

18 *Shekel Hakodesh (The Holy Shekel): The metrical work of Joseph Kimchi*, Hermann Gollancz (ed.), London 1919.

היוזמה להציל את חיבור החכמה יקר המציאות הזה מחשכת ערמות כתבי היד ולהוציא אל אורו של מדף הספרים המודפסים. במיוחד הובעה שביעות רצון מכך שמהדורה מודפסת תוכל לקדם צעד נוסף את המחקר הנוגע למחברו ומתרגמו של מבחר הפנינים (ראו להלן), ההקדמה לגרסה השנייה). עם זאת, המהדורה הזאת לוקה בחסרונות רבים ובעריכה בעייתית המקשה במיוחד על שחזור הטקסט, עד כי החוקרים, רובם ככולם, הטילו ספק במהימנותה. הטקסט העברי במהדורה משובש למדי, והוא נדפס בלא ניקוד, בלא ביאור ותוך התעלמות ממשקל בתי השיר.¹⁹ המכתמים ממוספרים, אך המספור שגוי לעתים, שכן למקצת המכתמים נשתרבו בתי שיר שאין מקומם שם, וכן נפלו טעויות בחלוקת השורות במהלך העמדתן בתבניות השיריות. מפאת הליקויים שנזכרו, נעשו טעויות גם בתרגומי השירים לאנגלית, ורבים מהם מעורפלים בתוכנם, קשים להבנה ופעמים אינם משקפים אל נכון את מובנם של המכתמים. ייאמר מיד כי בשל נסיבות התקופה עמדו לרשותו של גולאנץ שני כתבי יד בלבד (מן הספרייה הבודליאנית, מהמאות החמש-עשרה והשש-עשרה, ראו להלן ברשימת כתבי היד), והוא אף הצר על כך בהקדמתו למהדורה.²⁰ מהדורת גולאנץ הותקנה על פי כתב יד מן הגרסה הראשונה, הקצרה.

"להודיע לכל חכם ונבון": ההקדמה ושירי הפתיחה

שתי הגרסאות של שקל הקודש נבדלות זו מזו גם בהקדמות הפותחות אותן, ושונות זו מזו בתוכנן (לא ככולו) ובאורכן. בהקדמה לגרסה השנייה של הספר (שהיא ארוכה מקודמתה ובעצם מכילה את רוב רובה), קמחי מצהיר במפורש כי בקובץ הפתגמים שליקט הסתמך על מבחר הפנינים של "המליץ הנבר" ר' שלמה אבן גבירול. לעומת זאת, אין זכר לאבן גבירול ולחיבור מבחר הפנינים בהקדמה לגרסה הראשונה של הספר (להוציא תוספת מאוחרת בשולי הדף באחד מכתבי היד של הגרסה הזאת, שלכל אורכו חלה בו יד של מעתיק מאוחר,²¹ וכן בנוסח אחד "מעורב"²²). לצד שני אלו, ראוי להזכיר כתב יד נוסף שמעתיקו הציב בראש הדף הפותח, עוד לפני ההקדמה (הקצרה, נוסח א), משפט הסבר בדבר היות ספר שקל הקודש לקמחי כולו משלים ואמרות מוסר "כספר מבחר הפנינים", אך לא רמז לשם המחבר או המתרגם ולא הזכיר את אבן גבירול. כאן נערמות לפנינו כמה שאלות בלתי נמנעות: כלום הכיר המעתיק של כתב היד הזה את נוסח ב ואת הקדמתו?

19 גם שם החיבור מעיד שבתי השיר של שקל הקודש שקולים לתלפיות, ובעיקר מעידה על כך הצהרתו החוזרת ונשנית של קמחי בעניין זה בהקדמתו לספר (ראו להלן).

20 גולאנץ עבר על פרסום המהדורה בתקופת מלחמת העולם הראשונה, וכגלל אילוצי המלחמה נבצר ממנו להגיע לכתבי יד חשובים בספריות אחרות.

21 לגרסת השוליים של כתב יד זה (כתב היד הבודליאני מן המאה החמש-עשרה) ראו להלן ברישום חילופי נוסח א.

22 מיוחד במינו הוא כתב יד בול – כתב היד המאוחר ביותר מכתבי היד המשמשים אותנו כאן (ראו להלן ברשימת כתבי היד). ייחודו של כתב יד זה בשילוב בין שני הנוסחים שהוא מציג בהקדמה. אמנם על פי גוף הטקסט הוא משתייך לקבוצה המייצגת את נוסח א, אך המעתיק, שכבר הכיר את נוסח ב, השלים בנוסח ההקדמה את הקטע הנמצא בנוסח ב ואינו נמצא בנוסח א. דהיינו, הוא כולל את הפסקה המזכירה את מבחר הפנינים ואת אבן גבירול כמחברו ושזור אותה בין שורותיו לכדי הקדמה שהיא שילוב של שני הנוסחים.

ואם כן, מדוע לא כלל את השלמותיו בגוף ההקדמה? מדוע לא נצמד בניסוחיו לנאמר בהקדמה של נוסח ב, אלא בחר לספק מידע חלקי בלבד? מדוע השמיט את שמו של אבן גבירול כמחברו של מבחר הפנינים? יתרה מכך, מבחר הפנינים לא נזכר אצלו בשמו הערבי כלל, כדרך הנוסח המורחב.²³ במילים אחרות, בכתבי היד המייצגים את הגרסה הראשונה כפשוטה חסרה הפסקה על מבחר הפנינים ומחברו. לעומת זאת, כדאי לשים לב שלמרות התוכן הזה והניסוחים הכמעט חופפים בשתי הגרסאות בעניין הבארות הערביים והעבריים שמהן שאב הקמחי את חומרי הגלם של מכתמיו, אין אנו מוצאים בנוסח המורחב ציון מפורש של ה"לשון הערבי" שבה מצא את "דברי החכמים" ו"מוסרי הנבונים" בטרם שקל אותם בלשון הקודש (כדרך הנוסח המקוצר).²⁴ ההיגיון אומר כי לא היה לקמחי צורך בכך משום שכבר הזכיר את מבחר הפנינים, שנלקט ממקורות ערביים וחובר בלשון זו, כמקור העיקרי למכתמי שקל הקודש.

הצהרתו זו של קמחי במהדורה המורחבת הולידה, כך מתברר, את הסברה המייחסת את קובץ הפתגמים הערבי מבחר הפנינים (שנוסחו המקורי השלם אבד והוא שרד רק בתרגומו העברי) לשלמה אבן גבירול.²⁵ אוסף זה של פתגמים ואמרות מוסר, שזכה לפופולריות רבה, הוא אחד מקבוצת הספרים העבריים שיצאו בדפוס ערש (incunabula) ומאז הודפס שוב פעמים רבות, ואין לו מבוא שיעיד על זהות מחברו. שום כתב יד עתיק ושום מהדורה מלפני המאה התשע-עשרה אינם מזכירים שם של מחבר, וגם המלומדים שהשתמשו בקובץ וציטטו ממנו שמרו על שתיקה מוחלטת בעניין המחבר והמתרגם. לפיכך רבו ההשערות באשר למחברו של החיבור הזה ולמתרגמו, ובעיקר ייחסו את ליקוטו לשלמה אבן גבירול. ייחוס זה שנוי במחלוקת ממושכת במחקר, ודומה שהיא עדיין לא הגיעה אל קצה. אם כן, המידע היחיד שיש לנו בסוגיה זו מקורו ביוסף קמחי, ואכן קביעתו הייתה מקובלת תקופה ארוכה.²⁶ בהקדמה המורחבת קמחי מזכיר גם את שמו של יהודה אבן תיבון (יליד גרנדה, 1120–1190, עמיתו של קמחי ומתחרהו במלאכת התרגום בפרובנס), כמי שתרגם את היצירה הזאת (אם כי לא ברור מדוע הוא מציין שאבן תיבון הוא "ממדינת סביליה",²⁷ וייתכן שאבן תיבון אכן התגורר זמן מה במקום זה הרבה לפני הגיעו ללוניל). מכל מקום,

23 אפשרות אחרת היא שהמעתיק (כתב יד בית המדרש לרבנים, ראו להלן ברשימת כתבי היד) הכיר את מבחר הפנינים ועמד על הדמיון הרב בין שתי היצירות, ולפיכך מצא לנכון לציין זאת בפתח העתקתו. לנוסח המשפט הפותח הזה, המובא בראש הקובץ כולו, ראו מדור חילופי הנוסח: כותרת.

24 למעט כתב יד בזל (הערה 22 לעיל) המקפיד לשלב בהקדמתו בין שני הנוסחים מבלי להשמיט דבר מן הנוסח המקורי הקצר.

25 עם הזמן זוהו קטעים מן החיבור האבוד הזה, שבמקורו נכתב ערבית, באוספי הגניזה ופורסמו בכמה הודמנויות, ראו למשל, חגי בן-שמאי, "קטעים חדשים מן המקור הערבי של 'מבחר הפנינים'", תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 577–591, ושם מובאים גם הממצאים שקדמו לו בלוויית מראי מקום לפרסומים האחרים.

26 התהיות הרבות, הספקנות הטקסטואלית והדיון המתמשך בדבר זיהויו של מחבר קובץ פתגמי החכמה הזה, רובם ככולם, מכוונים את דעתם, בראש ובראשונה, לעדותו של יוסף קמחי בהקדמתו לשקל הקודש, שככל הידוע לנו, היא הראיה היחידה בינתיים לקביעה שאבן גבירול הוא המחבר.

27 לפיכך סבור מוריץ שטייניידר כי קביעה זו חשודה, וייתכן שנוספה בידי מעתיקים, Moritz Steinschneider, *Die Hebräischen Uebersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893, p. 385.

גם באותם מקומות שיהודה אבן תיבון עצמו מזכיר את מבחר הפנינים בכתביו הוא אינו מציין את היותו מתרגם החיבור וגם אינו מזכיר את מלקטו.

ככול הידוע לנו, אין עדיין תשובה חד־משמעית לשאלה אם שקל הקודש נערך לפי המקור הערבי של מבחר הפנינים או לפי התרגום העברי. עם זאת (ואולי זו יד המקרה), שמו הערבי של מבחר הפנינים – מִנְתְּכָל אֲלֵג'וּאָהֶר – מופיע כמעט תמיד בשיבוש בכתבי היד בעלי ההקדמה המורחבת (ראו להלן במדור חילופי הנוסח), והדפוסים הישנים (ראו הרשימה להלן) אף הוסיפו שיבושים משלהם. מכל מקום, אם קמחי אכן השתמש בתרגום העברי, לא מן הנמנע שהכיר גם את הטקסט הערבי והשתמש בו במידת הצורך. על כך מוסיף מוריץ שטיינשניידר כי ייתכן שמקורו של קמחי היה אחר, בערבית או בעברית, ו"נראה כי הוא מאמץ לעצמו את האמרה הידועה: *omnia mea mecum porto* [כל אשר לי אני נושא עמי].²⁸

ייתכן מיד כי אף על פי ששקל הקודש בכללו אכן קשור קשר הדוק למבחר הפנינים, הרי כתבי היד המייצגים את הגרסה השנייה, זו שבהקדמתה יש ציון של מבחר הפנינים, קרובים יותר בסדר שעריהם ובכותרותיהם לשערים ולכותרות של מבחר הפנינים.²⁹ אלכסנדר מרכס מעלה את ההשערה שקמחי הזכיר את אבן גבירול ואת היותו מלקטו ומחברו של מבחר הפנינים בהקדמה לגרסה השנייה, משום שהושפע במידה מסוימת מן הנימה הביקורתית של הקוראים המלומדים מלוניל, שכלל הנראה שמו לב לקווי הדמיון בין הספרים והעירו על השמטת שמו של אבן גבירול.³⁰

שירי הפתיחה מתקיימים דרך קבע בשני הנוסחים, וזה סדרם: בראש החיבור, אחרי הכותרת, מופיע שיר קצר בן שני בתים הפותח את הקובץ כולו, ואחריו מובאת ההקדמה בפרוזה. אחרי ההקדמה ולפני פתיחת השערים מופיע שיר פתיחה נוסף בן אחד־עשר בתים, שעניינו הוא ההתפארות בשירה ובכשרון הכתיבה. מבנה זה נשמר, בדרך כלל, בשתי הקבוצות של כתבי היד המייצגים את שתי הגרסאות של שקל הקודש.³¹ שלא כמו בהקדמה שבפרוזה – בשירים אין הבדלים בין שתי הקבוצות של כתבי היד, למעט שינויי נוסח קלים ובלתי משמעותיים.³²

28 Steinschneider, שם, הערה 27 לעיל, עמ' 386. בהמשך הוא אומר כי אפשר להסביר את הזכרתו של אבן תיבון כמתרגמו של מבחר הפנינים בכך שהלה נודע כמתרגם הראשון של חיבורים פילוסופיים (Steinschneider, שם, עמ' 388).

29 מכאן הנטייה של קמחי לחלק את השערים המקוריים שלו (שבגרסה הראשונה) לנושאים וליצור שערים נוספים (ראו לעיל: "שתי הגרסאות של שקל הקודש").

30 Marx, הערה 16 לעיל, עמ' 437. עוד אומר מרכס כי "מתמיהה העובדה שההקדמה לנוסח ב איננה מזכירה ולו במילה את הגרסה האחרת, שקדמה לה, לדעתו, לא במעט, ולכן כבר הספיקה בוודאי להיות נפוצה דיה כדי שהגרסה המתוקנת לא תגרום להיעלמותה" (Marx, שם, עמ' 438).

31 למעט מקרה אחד של שינוי מקומו של השיר הקצר הפותח, ובו הוא מופיע לפני שער החכמה (אחרי שיר הפתיחה הארוך) ובלוויית שורה נוספת שאינה מתחרזת עם בתי השיר הקודמים לה (ראו להלן בחילופי הנוסח).

32 עם זאת, בשניים מכתבי היד נשמט הבית האחרון של שיר הפתיחה השני והוא מונה עשרה בתי שיר בלבד (ראו להלן בחילופי הנוסח).

הקדמת קמחי לשקל הקודש פורסמה בשלושה דפוסים בני המאה התשע־עשרה (בלא ניקוד ובאי־דיוקים): בידי ליאופולד דוקס (נוסח א),³³ ודוקס פרסם מוקדם יותר גם מעין פרפרזה קצרצרה ומנוקדת בת ארבע שורות (על פי נוסח ב);³⁴ בידי מוריץ שטיינשניידר (נוסח ב)³⁵ וכן בידי בנימין חיים אשר (נוסח ב) בהקדמתו למבחר הפנינים.³⁶ כל אחד מן הדפוסים הנזכרים יצא על פי כתב יד יחיד.

ההקדמות

הערת ההדרה: כל הטקסטים, בניקוד שלי, הותקנו כאן לפי כללי הכתיב החסר. למקומות שבהם ננקט כתיב מלא במקור (לרבות נוסחי הפנים) ניתן ביטוי במסגרת חילופי הנוסח. במקרים שבהם הועדף נוסח אחר על פני נוסח הפנים הוא הובא בגוף הטקסט, וגרסתו של נוסח הפנים צוינה במדור חילופי הנוסח. במדור הביאורים צוינו המקור לגרסה החלופית שהובאה והסיבה לסטייה מנוסח הפנים. בתחתית הטקסטים, אחרי חילופי הנוסח, מובאים הביאורים לשני הנוסחים, ונקודת המוצא היא נוסח ב. ביאורים לנוסח א הובאו, במידת הצורך, רק במקומות שבהם הוא אינו חופף לנוסח ב. בביאורים צוינו גם מקורותיהם של ביטויים ורעיונות למיניהם במקרא ובספרות חז"ל שקמחי הסתמך עליהם.

רשימת כתבי היד

כתבי היד המייצגים את נוסח א (בסדר כרונולוגי)

- ד = ניו יורק, בית המדרש לרבנים RAB 1495/2 (המאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה)
ה = אוקספורד, בודליאנה, נויבאוואר 1976 (המאה החמש־עשרה)³⁷
ו = פריז, הספרייה הלאומית HEB 983/3 (המאה החמש־עשרה)
ז = קמברידג', ספריית האוניברסיטה ADD 377,8 (המאות החמש־עשרה והשש־עשרה)
ט = בזל, ספריית האוניברסיטה R III 2 (המאה השבע־עשרה)³⁸

33 Leopold Dukes, "Hebräische Gnomologien, Joseph Kimchi", *Literaturblatt des Orients, Der Orient Journal* 46 (1846), p. 728.
34 יהודה ליב דוקס, "העתקות מספר שקל הקדש", ציון 2 (תר"ב), עמ' 97.
35 Moritz Steinschneider, "Typen", *Jeschurun* 4, 8 (1872), p. 68, note 1.
36 שלמה אבן גבירול, מבחר הפנינים: כולל משלי חכמים וחידותם, מערבית: יהודה אבן תיבון, בנימין חיים אשר (מהדיר), לונדון תרי"ט, עמ' XII.
37 בכתב יד זה נוספו השלמות בשוליים על פי הקדמת נוסח ב בידי מעתיק מאוחר.
38 ברשום חילופי הנוסח של ההקדמה כללתי את כתב היד הזה בקבוצה המייצגת את נוסח ב משום שמעתיקו שזר בין שורות ההקדמה את התוספת על מבחר הפנינים, אבן גבירול ואבן תיבון והתקין הקדמה "מעורבת" שהיא שילוב ייחודי של שני הנוסחים (ראו הערה 22 לעיל). עם זאת, על פי גוף הטקסט כתב יד זה מייצג את נוסח א.

כתבי היד המייצגים את נוסח ב (בסדר כרונולוגי)

- א = סנקט פטרסבורג, הספרייה הלאומית EVR II A 104/9 (המאה השלוש-עשרה)³⁹
- ב = פרמה, פלטינה 2620/2 (המאה הארבע-עשרה)
- ג = בודפשט, קויפמן 528/4 (המאה הארבע-עשרה)
- ח = אוקספורד, בודליאנה, נויבאוואר 1975 (המאה השש-עשרה)

שקל הקדש

המשקל: הארוך

--- / - -U / --- / - -U // --- / - -U / --- / - -U
 תנה אל לב משפיל בכל עת ובכל יום / ובחל ובמועד ושבת וחדש
 וכל מדות טובות חמודות מזהב / ומפז תמצאם בשקל הקדש

נוסח א

זה ספר להבין משל ומליצה. דעת ומועצה. דברי חכמים וחדותם. מוסרי נבונים וסודותם. אני יוסף בר' יצחק המכנה בן קמחי שקלתיהו בשקל לשון הקדש בחרוזים מצאתים בתחלה מפרדים מהם בלשון ערבי ומהם בעברי ושקלתיים כדי שיהא נקל בהבנתו ובגרסתו על כן קראתי את שמו שקל הקדש וחברתי המשלים והמוסרים הדומים זה לזה בשער הראוי להם והם שנים ועשרים שיערים כחשבון האותיות של התורה ומניתי חרוזי כל שער ושער באחרית בשני חרוזים במלים דומים אחד תופש ענין ורעו חשבון. להודיע לכל חכם ונבון. ישמע חכם ויוסיף לקח בכל דבר ומענה. ונבון תחבולות יקנה.

נוסח ב

זה ספר להבין משל ומליצה. ודעת ומועצה. דברי חכמים וחדותם. ומשלי נבונים וסודותם. אספם ואגגם. לקטם וחברם. המליץ הנבר. יודע פשר דבר. אב בחכמה רב בשנים ראש המדברים ר' שלמה בן יהודה המכנה בן גבירול חפשו בתוך ספרי הפילוסופים הראשונים ובחר ממבחר דבריהם ומשליהם ומוסריהם וחבר מהם ספר קטן וקראו ספר מנתכל אלג'ואהר והחכם ר' יהודה בר' שאול בן תבון ממדינת אשכיליה העתיקו מלשון הגרית לעברית וקרא לו מבחר הפנינים והוא שמו בערבי ואנכי יוסף בר' יצחק המכנה בן קמחי שקלתיהו בשקל לשון הקדש כדי שיהיה נקל לתלמידים בהבנתו ובגרסתו על כן קראתי את שמו ספר שקל הקדש בעבור שהיה בתחלה מפרד פשוט ושקלתיהו בשקל בלשון הקדש והוספתי עוד עליהם משלים מספרים אחרים וחברתי המשלים הנמשלים זה לזה בשער הדומה להם ומניתי חרוזי כל שער ושער באחרונה בשני חרוזים במלים דומים באחרית החרוז אחד תופש ענין ורעו תופש חשבון. להודיע לכל חכם ונבון. ישמע חכם ויוסיף לקח ונבון תחבולות יקנה. בכל דבר ומענה.

39 זהו כתב היד המשובש מכולם, ולענייננו חסרים בו הכותרת, ההקדמה ושירי הפתיחה.

המשקל: השלם

--- / -U - - / -U - - // -U - - / -U - - / -U - -

נִפְשׁ חַיּוּתָהּ עַד בְּלֵי שָׁמַיִם / מְהַרְרֵי שְׁכַל קַחֵי רַחִים
 בָּם טַחְנֵי קִמַח מְזֻמָּה וְעֵשִׂי / עֹגֹת וּמִבִּין בְּעַרְי כִּיָּרִים
 טַבְּחֵי טַבְּחֵיךָ וַיִּיגַךְ תַּמְסָכִי / זָכְרוּ כְמוֹ יִשָּׂא לְכָל אַפִּים
 עֲרָכֵי נְעִים שְׁלַחֲזוֹן לְכָל הַתּוֹאֲבִים / שְׁלַחֵי קְרָא רַחֵם וְרַחֲמֵתֵם
 קְרָאֵי לְכוּ לַחֲמוּ בְלַחְמֵי וְשִׁתּוּ / יֵינן כְּנֶפֶת צוּף לְמַלְקוֹחֵים 5
 שִׁירִים רָאוּ לֹא יַעֲרֹךְ אוֹתָם חֲלֵי / כְּתָם יִקְרִים מְזַהֵב פְּרוּיִם
 טוֹרִים מְשַׁבְּצִים בְּשֵׁשׁ בִּינָה וּבוּץ / הֵם תְּאֹהָה לְלֵב וְלְעֵינַיִם
 לְבַת בְּנוֹ קִמְחֵי שְׁקֵלְתֵימוֹ בְּשֵׁ- / קֵל מְחַשֵּׁב כִּי לֹא בְכַף מֵאֲזַנָּים
 רְשָׁפֵי יְקוֹד מוֹסֵר כְּלִפִּיד יִבְעֵרוּ / בְּלֵב לְקַחֵם לֹא בְּמַלְקָחֵים
 אִם נִקְתְּבוּ שִׁירִים כְּלוֹחַ לֵב הִכִּי / אֲלֵה תִנּוּ אוֹתָם כְּלוֹחוֹתֵים 10
 פְּתַחוּ שְׁעָרִים תִּמְצְאוּ אֵל כָּל אֲנוּשׁ / מוֹסֵר וְחֻקְמָה רַחֲבַת יָדִים

נוסח הפנים: כ"י ג (בודפשט)

כותרת: שקל הקדש] חסר ונשמטו ההקדמה ו־116 בתי השיר הראשונים א ליתא ואחרי ההקדמה בפרוזה נכתבה בדף חדש הכותרת: ספר שקל הקדש ב מבחר הפנינים ואחרי ההקדמה בפרוזה נכתבה הכותרת: שקל הקודש ג ליתא ובמקומו נוסף משפט פתיחה: ספר שקל הקדש שחבר ר' יוסף בר' יצחק המכונה בן קמחי ז"ל והוא כלו מוסרים ומשלים כספר מבחר הפנינים אלא שזה עשוי במשקל ובחרוזים ובשירים ובבתים שקולים ד אחל שקל הקדש ה ליתא ונוסף בידי מעתיק מאוחר בכתב יד אחר ו ספר שקל הקדש הוא ספר מבחר הפנינים ואחרי ההקדמה בפרוזה נכתבה הכותרת: שקל הקדש ח ספר שקל הקדש ט

1 תנה... בשקל הקדש] אינו מופיע כאן ומובא לפני השער הראשון (שער החכמה) ובסיומו שורה נוספת: בבינתך יהי זכרך בספרך ובדרך תשיתתו חברך ב / אל] ליתא גוח / לב] לבך ח / ובחול **בגדהזחט** / וחודש ז 2 מדות] מידות ז מכות(?) ח / חמודות] וחמודות ו / בשקל] בספר ז / הקודש ז

חילופי נוסח א

נוסח הפנים: כ"י ז (קמברידג')

1 זה ספר] ליתא ו / דעת ומועצה] ליתא ו / חכמים] חכמו' ו / וחודות ה / נבונים] חכמ עם סימן מחיקה מעל התיבה ואחריה תוקן נבונים ה נבו' ו / וסודותם] עם הפנייה לתוספת של מעתיק מאוחר בשוליים הימניים, ושם כתוב: אספם ואגרם ולקטם וחברם המליץ הנבר יודע פשר דבר אב בחכמה רך בשנים ר' שלמה ן' גבירול זל חפשמ בתוך אמתחות הפילוסופים הראשונים ובחר ממבחר דבריהם ומשליהם ומוסריהם וחבר מהם ספר קטן וקראו מכתאר אלגואהר והחכם ר' יהודה בר שאול ן' תבון ממדינת אשביליא העתיקו מלשון הגרית לעברית וקרא לו מבחר הפנינים והוא שמו בערבי ואני יוסף בר' יצחק ה 2 המכונה דהוז / בן] ליתא ה / בתחלה] בתח'ל ו בתחילה ז 3 מפורדים דהוז / בלשון] ליתא ד / ערבי] בערבי ד 4 את שמו] את עם סימני מחיקה ובשוליים הימניים תוקן אותו ה שמו ו / הקודש ז / והמוסרי' ו / הדומי' ו / בשער] בספר ו 5 והם] והם והאות השנייה של התיבה רשומה על גבי אות אחרת ו / ועשרי' ו / שער' ו / של התורה]

ליתא דוז 6 תופש] תופס דו / עניין הז 7 לקח] לקח ומענה ה / בכל דבר] ליתא ה / יקנה]
 יקנה ואומר עם רווח גדול בין שתי התיבות ו
 דילופי נוסח ב

נוסח הפנים: כ"י ג (בודפשט)

1 זה] ליתא ב / ספר] הספר ח 2 לקטם] ולקטם בחט / יודע] היודע ח 2-3 ראש המדברים]
 ליתא ט בן] ה' ח / בן יהודה] ליתא ט / המכנה] המכונה גח ליתא ט / בן] ליתא ח / גבירול]
 ג'ברול בח גבירול ז"ל ט / בתוך] בראש ב / ספרי] אמתחות / הפילוסופים] הפילוסופי' ח
 ממבחר] מבחר ב / ספר] ליתא ט 5 מנתכל] מנת כל וכתוב על פני שתי שורות ב מתנכל גח
 מכתאר ט / אלג'ואהר] אל גוהר ב אל ג'והר גח / בר' בר ח / בן] ה' ח / אשביליה] אצביליאי
 ח אשביליה ט 6 ואנכי] ואני ב / בר' ברב ח / המכונה גחט 7 בן] ליתא ט שקלתיהו]
 שקלתיו ב / במשקל] בשקל ט / לשון] בלשון ב נוסף בין השיטין ט / הקדש] הקודש ג הקדש
 בעבור שיהיה בתחלה ח הקדש בחרוזים מצאתים בתחלה מפורדים מהם בלשון ערבי ומהם
 בעברי ושקלטים ט / כדי... בלשון הקדש] ליתא ב / שיהיה] שיהא ט / לתלמידים] ליתא ט /
 ובגרסתו] וגרסתו ח 8 את שמו] אותו ט / ספר] ליתא חט / הקודש ג / בעבור [...] אחרים]
 ליתא ט / שהיה] שיהיה ח / מפורד גח 9 הקודש ג / והוספתי עוד] ועוד הוספתי ב 10-
 9 הנמשלים... להם] והמוסרים הדומים זה לזה בשער הראוי להם והם שנים ועשרים שערים
 כחשבון אותיות התורה ט 10 באחרונה] באחרית ט 11 באחרית החרוז] ליתא ט / אחד] א'
 ח / תופש] תופס ח / ורעו תופש] ודעה ותופש ב ורעו תופס ח ורעו ט 12 לקח] לקח
 לקח ג לקח ומענה ט / בכל דבר ומענה] ליתא ט

דילופי נוסח - שיר פתיחה

1 חיותה] היותה דוז / רחים] שתי האותיות האחרונות בתיבה משוחזרות בידי מעתיק מאוחר
 בכתב יד אחר ד ריחים ה רחיים ז 2 טחני] תטחני ה / מזימה הז / ועשי] ועשה עם תיקון
 הה"א ליו"ד ד / ומבין בערי] פרט לשתי האותיות הראשונות מוכתם ובלתי קריא ד / כירים]
 משוחזר בידי מעתיק מאוחר בכתב יד אחר ד כרים ח 3 טבחך] טבחך גח טבחיך הזו /
 תמסכי] תנסכי ו / זכרו] זכור ועליו סימן מחיקה ומתחתיו תיקון של מעתיק מאוחר זכרו ה
 זכור ו / כמר] כמור והוא שחזור של מעתיק מאוחר בכתב יד אחר ד כמור הזח / ישא] ישג
 והגימ"ל תוקנה לאל"ף ו / ישא לכל אפים] [...] לכל אפים והוא שחזור של מעתיק מאוחר בכתב
 יד אחר ד / אפיים הז 4 ערכי... למלקוחים] ליתא דוז ליתא ושני הבתים נוספו בידי מעתיק
 מאוחר בשוליים הימניים ה / התואבים] התאבים ג התאב' ח / קרוא גחח 5 כנופת גח /
 למלקוחיים ה 6 ראו] ליתא ב / לא] ולא ב / יערוך דהזח / פרוים] פרויים זו פרוו(?) פרוים
 עם סימן מחיקה מעל התיבה הראשונה ח 7 טורים... ולעינים] ליתא ב / משובצים דהזט /
 ולעניים ז 8 לבת] לבן ב בת ג לכת ד / שקלתימו] שקלתמו ב שקלתיים גדהח שקלתם
 זוט / בשקל] בש- קל עם מקף להפרדה דזט / מחשב] מחשבתי ד / כי] ליתא ד 9 מוסר]
 כתוב פעמיים עם סימן מחיקה מעל התיבה הראשונה ב / לא] לו גח / במלקחים] במלקחיים
 ז במלקוחים ח 10 בלוח] על לוח ומעתיק מאוחר הוסיף את האות ב"ת לפני המילה לוח
 ה על לוח ח / הכי] אנוש דהזט / תנו אותם] מנוחתם ח / בלוחותיים] במלקחיים ז 11
 פתחו... ידים] ליתא והטור נוסף בידי מעתיק מאוחר בכתב יד אחר ה ליתא זו / אל כל אנוש]
 יום תדרשו ד / וחכמה] וחכמת ח

כותרת: **שקל הקדש**: על פי שמות ל, יג ועוד. 1 **אל**: הנוסח על פי כה"י ב, ד, ה, ז, ט. הוא חסר בנוסח היסוד (ג) ולפיכך חל שיבוש במשקל. **בכל עת**: שמות יח, כב ועוד. **ובכל יום**: על פי תהלים ז, יב ועוד. **ושבת וחדש**: על פי מלכים ב' ד, כג. **וחדש**: וראש חודש. 2 **חמודות מזהב ומפז**: על פי עזרא ח, כז; תהלים יט, יא (בשניהם מוסב על מצוות ה').

3 **מפרדים**: ראו להלן 7 (**מפרד**) בנוסח ב (ואפשר שכאן גם במובן מפוזרים במקומות שונים בטרם אספם וריכז אותם תחת קורת גג אחת). 4 **הדומים זה לזה**: בעלי נושא משותף. 5 **האותיות של התורה**: אותיות האלפבית. הנוסח על פי כ"י ה, ט. בנוסח היסוד (ז) חסרות שתי התיבות האחרונות. 6 **באחרית**: בסוף השער.

1 **זה ספר**: בראשית ה, א. **להבין משל** [...] **והידותם**: על פי משלי א, ו. **ודעת ומועצה**: על פי משלי כב, כ. 2 **אספם... לקטם**: הלשון על פי רות ב, ז. **מליץ**: הכותב במליצות (על דרך "להבין משל ומליצה" לעיל). **הנבר** [...] **דבר**: השווו יוסף אבן זבארה:⁴⁰ "הוא חכם ונבון ונבר, ויודע פשר דבר" (ספר שעשועים, ישראל דוידזון (מהדיר), פרק ג, עמ' 37). **הנבר**:⁴¹ בר הלבב (מלשון ברור ונקי), על פי שמואל ב' כב, כז; תהלים יח, כז, וראו פירוש רד"ק שם; והשוו: "נְקִי וְנָבֵר. זֶךְ וְנָבֵר" (יהודה אלחריזי, מחברות איתאל, יצחק פרץ (מהדיר), המחברת השביעית, עמ' 58). **יודע פשר דבר**: על פי קהלת ח, א. **אב** [...] **בשנים**: על פי ספרי דברים פסקה א (ושם נאמר על יוסף) ועוד. 2-3 **ראש המדברים**: בבלי ברכות סג, ע"ב ("פתח רבי יהודה ראש המדברים") ועוד. 5 **מנתכל**: מבחר מן (ובתעתיק המקובל כיום: מְנַתְחֵל). הנוסח על פי כ"י ב. בנוסח היסוד (ג) חל שיבוש. ולפי נוסח אחר: מְכַתָּא, והוא בעל משמעות דומה. **אלג'ואהר**: האבנים הטובות, הפנינים. הנוסח על פי כ"י ט הנאמן לצורת הרבים של התרגום העברי. נוסח היסוד (ג) הוא בצורת היחיד (אל ג'וֹהֵר, אבן טובה, אם כי הסגנון הערבי נוטה לעתים להביא שם עצם ביחיד בהקשרים כאלה). **אשביליה**: סביליה. **העתיקו**: תרגם אותו. 6 **הגרית**: ערבית, על פי דברי הימים א' ה, י. 8 **מפרד**: לא שקול (פרוזה, ובדרך כלל נקרא כך טקסט מחורז בלי משקל). **פשוט**: לא מורכב (כמו הסגנון המפרד) להבדיל מסגנון הפיוט והשירה שהוא "מחובר" (וראו אצל אלחריזי: "בְּכָל עֲנָן מְחַבֵּר אוּ מְפָרֵד" (תזכמוני, ישראל טופרובסקי [מהדיר], תל אביב תשי"ב, שיר הפתיחה, נאם גבר, עמ' 3, טור 8). 9-10 **והיברתי** [...] **להם**: צירפתי אותם זה לזה באותו השער על פי עניינם, ר"ל: הספר מחולק לשערים על פי נושאים. 10 **באחרונה**: בסוף השער. 10-11 **במלים דומים**: זהים בצליל ובכתיב, וכוונתו לצימוד שלם. 11 **תופש עניין**: מעיד על הנושא שהשער עוסק בו. **תופש חשבון**: מעיד על מספר החרוזים בשער. 11-12 **להודיע** [...] **לקח**: על פי משלי ט, ט. **ישמע** [...] **יקנה**: משלי א, ה. 12 **לקח**: הנוסח על

40 על אפשרות הקשר בין אבן זבארה (נולד בסביבות 1140 בברצלונה) ויוסף קמחי – אבן זבארה ביקר בנרבונה, וככל הנראה בין 1165-1170 נפגשו השניים שם. לא מן הנמנע שהוא למד דברים מפי קמחי, ועם זאת, אין כל ראייה שהיה תלמידו, כפי שסברו מקצת החוקרים (על סמך העובדה שקמחי ציטט את אבן זבארה פעמיים בפירושו לספר משלי וכינה אותו "התלמיד"), ועיינו ישראל דוידזון, "מבוא", יוסף בן מאיר אבן זבארה: ספר שעשועים, ברלין תרפ"ה, עמ' יב.

41 כל הדפוסים (ראו הערות 33-36 לעיל) ובהם מהדורת גולאנץ (ראו Gollancz, הערה 18 לעיל, הערות להקדמה, עמ' 63) טעו לקרוא כאן הַגְבֵּר, ולפיכך השתבש גם החרוז.

פי כה"י ב.ח. בנוסח היסוד (ג) חלה טעות של הכפלת המילה. **דבר ומענה**: הצירוף על פי משלי טו א, משלי טו, כג.

1 **נפש** [...] **שמים**: משך חייה של נפש החכמה הוא עד מעבר לשמים, לנצח; והשוו אבן גבירול על נפש החכמה: "מְשׁוּלָה אֶתְּ בְּחִיָּתָךְ לְאֵל חַי אֲשֶׁר נֶעְלָם [...]" (שירי הקדש, א, דב ירדן (מהדיר), ירושלים תשל"א, שיר כה, עמ' 80, טור 3). **שמים**: המילה (החוזרות עם מילות החרוז שבסופי הטורים) נשקלת בשינוי התבנית המשקלית – עמוד בן שלוש תנועות, כחלק מתפארת הפתיחה. 1-2 **קחי רחים** [...] **קמח**: על פי ישעיהו מז, ב. 2 **קמח מזימה**: קמח מחשבה (שטוחנים אותו באמצעות הרחיים שנלקחו מהררי השכל). **ועשי עוגות**: בראשית יח, ו. **בערי כירים**: אש התנור. 3-5 **טבחי טבחיך** [...] **ושתו יין**: תיאור החכמה בדמות אישה המזמינה אורחים לסעוד בביתה, על פי משלי ט, ב-ה. 3 **טבחי** [...] **תמסכי**: על פי משלי ט, ב. **טבחיך**: הנוסח על פי כה"י ב,ד,ט. נוסח היסוד (ג) נאמן יותר לצורת המקור התנ"כי (צורת היחיד) אך הוא פוגם במשקל. **זכרו כמור**: על פי הושע יד, ח; ורד"ק מפרש שם: "כגפן זכרו כיין לבנון" – ריחו כמו אזכרתה [...] ריח יין הגפן [...] יהיה כריח יין לבנון שיש לו ריח טוב", וניחוהו נפוץ לכל עבר ומגיע לכל אף. 4 **ערכי** [...] **קרא**: על פי משלי ט, ב-ג. **התואבים**: המשתוקקים, המתאוים. **שלחי** [...] **ורחמתים**: שיעורו (על דרך הנאמר במשלי ט, ג): שלחי הנערות לקרוא "לכל התואבים"; ואפשר ש"רחם ורחמתים" גזור כאן מן השורש הארמי ר-ח-ם המקביל לא-ה-ב העברי, דהיינו: "רחם ורחמתים" שבסוגר מקביל ל"תואבים" שבדלת. **רחם ורחמתים**: נערה או שתיים, על פי שופטים ה, ל, וראו פירושי רש"י ורד"ק שם. 5 **לכו** [...] **יין**: על פי משלי ט, ה. **לחמו בלחמי**: אכלו מלחמי. **כנפת צוף**: על פי תהלים יט, יא. **למלקוחים**: לחניכיים, על פי תהלים כב, טז ("וּלְשׁוֹנֵי מְדַבְּקֵי מְלִקּוֹחֵי", ורד"ק מפרש: "המלקוחים הם החניכיים למעלה מהלשון ומתחתיה [...] ונקראו מלקוחים לפי שלוקחים המאכל בעת הלעיסה"). 6 **לא יערך** [...] **חלי כתם**: על פי איוב כח, יז. **לא יערך**: לא ישווה. **חלי כתם**: תכשיט זהב, על פי משלי כה, יב. **מזהב פרוים**: על פי דברי הימים ב' ג, ו, ושיעורו: הזהב הטוב ביותר. 7 **טורים משבצים**: ברמיזה לחושן של הכוהן הגדול, שמות כח, כ. **בשש**: באריג מובחר, על פי שמות כו, א ועוד. **ובוץ**: ואריג דק ומשובח, על פי אסתר ח, טו ועוד. **תאוה ללב ולעינים**: על פי בראשית ג, ו. 8 **לבת** [...] **שקלתימו**: השוו בשיר הפתיחה לפירושו לספר משלי: "אֲנִי יוֹסֵף בְּנוֹ קְמָחֵי בְּחִיָּתִים [את השירים] / וְגַם תוֹךְ מַעְבֵּי לְבִי יִצְקֵתִים"⁴² **לבת**:⁴³ לב (לְבָה), על פי יחזקאל טז, ל. הנוסח על פי כה"י ו,ז,ח,ט. נוסח היסוד (ג) אינו סביר והוא פוגם במשקל. **בנו קמחי**: בן קמחי, על פי במדבר כד, ג. **קמחי**: אפשר שיש לנקד קמחי, כך גם על פי כ"י ט. **שקלתימו** [...] **מאזנים**: על פי ישעיהו מ, יב, ושיעורו: שקלתי [את טורי השיר] במאזני המחשבה ולא במאזני החומר; והשקילה ב"שקל מחשב" כאן היא דו-משמעית: שקילתם במובן הערכתם, בחינת שיעורם הרוחני, שהוא גבוה, וכמובן שקילתם במובן הריתמוס השירי. היגד זה מרמז גם לשמו של הספר. **שקלתימו**: הנוסח על פי כ"י ב. בנוסח היסוד (ג) חל שיבוש במשקל. 9 **רשפי יקוד מוסר**: רשפי בערת המוסר,

42 פירושים לספר משלי, אפרים תלמי (מהדיר), הערה 8 לעיל, עמ' 1.

43 גולאנץ טעה לקרוא כאן (ובשיבוש המשקל): לְבַת ("לבת בנו קמחי"), ומכאן תרגומו השגוי לאנגלית: "and this for the daughter of the son of Kimchi", דהיינו את ספר שקל הקודש כתב הקמחי לנכדתו (Gollancz, הערה 18 לעיל, עמ' 2).

ניצוצות אש המחשבה, וללשון ראו שיר השירים ח, ו. **יקוד**: שרפה, בערה, על פי ישעיהו י, טז. **כלפיד יבערו**: על פי ישעיהו סב, א. **בלב לקחם**: על פי יחזקאל ג, י. **לא במלקחים**: שבאמצעותם לוקחים בדרך כלל את גחלי האש, על פי ישעיהו ו, ו. **לא**: הנוסח על פי כה"י ב,ד,ה,ו,ז,ט. נוסח היסוד (ג) לא סביר. ושיעור הבית כולו: כשם ששקל את טורי השיר במחשבה ולא בכף המאזניים (8), כך לקח את רשפי אש המוסר בלב ולא במלקחיים (שירי החכמה בשקל הקודש נמשלים לרשפי יקוד המוסר אשר אף על פי שלוהטים הם, הרי הם נלקחים בלב, נתפסים בשכל, ללא עזרת המלקחיים). 10 **אם**: אכן, אמנם. **נכתבו** [...] **לב**: כדי שלא יימחו ויישמרו לעד, על פי משלי ג, ג; משלי ז, ג, והשוו בשיר הפתיחה לפירושו לספר משלי: "עֲתָה בֵּא קְתָבָה [את דְּבַרְת הַבִּינָה] עַל לֹחַ / לְבָבָּךְ [...]"⁴⁴. **הכי**: אכן. **בלוחותים**: שני לוחות הברית, על פי דברים ד, יג ועוד, ושיעורו של הבית: השירים האלה אכן נכתבו על לוח הלב והרי הם ראויים שתחקקו אותם בלוחות הברית. 11 **פתחו שערים**: ישעיהו כו, ב (ורומז כאן תרתי משמע לפתיחת השערים [הפרקים] של שקל הקודש שבהם שירי המוסר). **תמצאו** [...] **רחבת ידים**: כל אדם ימצא כאן לקח ומוסר וחכמה רחבה מאוד, וללשון ראו דברי הימים א' ד, מ. **חכמה רחבת ידיים**: כנאמר: "וַיִּתֵּן אֱלֹהִים חֲכָמָה לְשִׁלְמֹה וַתְּבוֹנֶה הַרְבֵּה מְאֹד וַרְחֹב לֵב כְּחֹל אֲשֶׁר עַל שְׂפַת הַיָּם" (מלכים א', ה, ט), ורד"ק פירש שם: "ר"ל רחב היה לו בכל דברי החכמה שהם כחול".

אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב

44 פירושים לספר משלי, אפרים תלמג' (מהדיר), הערה 8 לעיל, "אוהב מוסר", עמ' 1.